

Szalisznyó Lilla

A civakodó színész, a hanyag ruhatárnok és a részeg statiszta a színházi bíróság előtt

*A Nemzeti Színház belső törvénykönyve és gyakorlati alkalmazása a 19. század közepén**

Tanulmányom része egy olyan nagyobb, javarészt feldolgozatlan kéziratos és nyomtatott forrásokra épülő kutatásnak, amely azt a folyamatot vizsgálja, ahogyan a Pesti Magyar, később Nemzeti Színház az indulás évtizedében (1837–1848) az intézményi professzionalizáció felé vezető út egyik fontos elemeként kialakítja saját belső, specifikus működési rendjét.¹

A hivatásos magyar színjátszás történetében a Pesti Magyar Színház kapcsán beszélhetünk először „nemzeti méretű”,² az előadóművészekén túl nagyszámú művészeti, technikai és kiegészítő személyzetet is foglalkoztató, vegyes profilú (prózai, zenés, balett) repertoárra szakosodott, állandó épületben működő „színházi üzembről”. Az országos szintűnek és hatóerejűnek szánt intézmény kezdetektől arra volt hivatott, hogy a magyar nyelvű színjátszás állandóságát szimbolizálja, a normanapok (a római katolikus egyház szertartásrendje szerint az úgynevezett szentidőkre vonatkozó játszási tilalom) és a nyári szünet kivételével mindennap

* A tanulmány az NKFI Alap által támogatott, PD 124572. számú, *A Nemzeti Színház első évtizede: az intézményi professzionalizáció folyamata feltáratlan kéziratos források tükrében (Kismonográfia és forráskiadás)* című kutatási program keretében készült. Köszönöm Zentai Máriának, hogy tanácsaival segítette a munkámat.

¹ A Nemzeti Színház hagyatéka nagy mennyiségű kéziratos és nyomtatott anyagot tartalmaz. Ezeknek egy jelentős része a színház belső életével kapcsolatos, maguk a színház tagjai, dolgozói írták. A hagyatéknek ezt a részét még alig kutatták, sem a feltárása, sem a feldolgozása nem történt meg. A színház-történet-írás elsősorban a hagyaték másik nagy csoportját vizsgálta. Pukánszky Kádár Jolán az 1938-ban közzétett *Iratok a Nemzeti Színház történetéhez* című kötetben a játékszíni mozgalom, valamint az intézményes színjátszás 1810 és 1937 közötti szervezeti változásaira vonatkozó hivatalos rendeletek, felterjesztések, kimutatások sajtó alá rendezésére vállalkozott. Egy szempontot emelt ki: a színház működésére vonatkozó, azt kívülről-felülről befolyásoló forrásoknak a gyűjteményét adta. Ahogyan ennek a forrásgyűjteménynek a jellege is mutatja, a színház-történetesek érdeklődése a színház társadalmi szerepén, a közönség elé tárt művészi munkáján, műsorpolitikáján és az e körüli vitákon túl általában elsősorban az intézmény működését meghatározó külső tényezőkre irányult, például Pest vármegye színház-építő tevékenységére, a pártolás körülményeire, a fenntartás finanszírozására. Kerényi Ferenc az utóbbi évtizedekben nemcsak korábban figyelmen kívül hagyott kézirat-típusok feldolgozásával lépett tovább a színház-történeti kutatások megújítása felé, hanem nézőpontot és metodológiát is váltott. Kutatásának tárgya a műsorrétegek kialakulásának, a színjátéktípusok változásának folyamata lett, ennek során kerültek látóterébe a belső működéssel kapcsolatos források is. Pukánszky Kádár 1938; Kerényi 1981.

² A kifejezést Kerényi Ferencről vettem át. Kerényi 1981: 364.

tartson előadást. Ahhoz, hogy ennek eleget tehesen, változatos, folyamatosan bővülő játékrendre, biztos szerződéssel és fizetéssel rendelkező, napi munkára fogható munkatársakra volt szükség, a darabok színpadra alkalmazását, valamint az előadások előkészítését és lebonyolítását illetően pedig szabályozott üzemmertre. Minden érdekelt számára átértékelődött a felelősségvállalás szerepe, hogy a reprezentatív, a maga nemében első és egyetlen kulturális intézmény jövője biztosítva legyen. Az igazgatóság a színésztársadalomra sokáig (vidéken még 1837 után is) jellemző létbizonytalanság felszámolásával és a megfelelő munkakörülmények biztosításával próbálta elérni, hogy a személyzet valamennyi tagja munkahelyként tekintsen a színházra, alkalmazkodjon a kötöttségekhez, elfogadja napirendjének szigorú szabályozását. A színészek keresete már nem a színház forgalmától függött (mint ahogyan ez a vidéki színtársulatoknál bevett gyakorlat volt), minden szerződött alkalmazott előre meghatározott rend szerint havonta két alkalommal kapott fizetést. Az előadóművészek bére folyamatosan emelkedett, a Pesti Magyar Színház megnyitása az elsőrendű tagok esetében mindenképpen az anyagi körülmények javulását eredményezte. A szerződésekben előre meghatározott évközi szabadságidő és a színházi nyári szünet további karrierépítési és pénzszerzési lehetőséget is biztosított számukra, hiszen vidéki vendégszepléseket vállalhattak.

A belső szakmai apparátus összlétszáma a vizsgált évtized végére elérte a kétszázhuszonnégy főt,³ és tíz szervezeti egységből tevődött össze: igazgatóság (igazgató, titkár), ügyvédek, orvosok, művészeti alkalmazottak (rendezők, ügyelők, ügyelősegéd, sűgók), művészi személyzet (színészek, énekesek, kardalnokok), zenekar, táncszemélyzet, némaszemélyek vezetői, technikai és kiségitő személyzet. A prózai és operatagozat 1837-ben harmincegy, 1842-ben harminchat, 1848-ban negyvenhárom⁴ tagból állt. A technikai személyzetet kezdetben negyvenöt fő alkotta, és öt alkategóriára oszlott: ruhatári (főszabó, két ruhatár-gondviselő két segéddel, két öltöztető, fodrász egy segéddel), díszítményi (festő, asztalos), pénztári (pénztárnok, pénzszedő, bérletjegyző), nézőtéri (két páholynyitó, négy zártszéknyitó, öt jegyszédő), gazdasági (őrmester, hat színlaphordó, világosító, két játékszíni szolgáló) és gépész (gépmester kilenc segéddel) személyzetre.⁵ 1842-re mindez kiegészült a könyvtári személyzettel (könyvtárnok, hangműtárnok, két színdarabmásoló, kottamásoló), segédet kapott a festő, a ruhatári munkatársak közé felvettek egy mosóasszonyt, a pénztári személyzethez pedig egy pénzszedői ellenőrt. Növelték a gazdasági személyzet létszámát, szerződtettek egy szertárnokot, mellé egy segédet, házmestert és egy éjjeliőrt is.⁶ 1848-ra három újabb alkalmazottal bővült a háttérmunkálatokban résztvevők száma: a ruhatári személyzethez fegyverműves, a könyvtári személyzethez szerepkihordó (aki a próbák

³ *Zsebkönyv* 1848: 11–21.

⁴ *Zsebkönyv* 1837: 6; *Zsebkönyv* 1842: 9; *Zsebkönyv* 1848: 13–14.

⁵ *Zsebkönyv* 1837: 9.

⁶ *Zsebkönyv* 1842: 13–14.

megkezdése előtt a kézzel másolt szereppéldányt kézbesítette az előadóművészek lakására), a gazdasági személyzethez pedig kertész került.⁷

Azt, hogy a Nemzeti Színház milyen előírások betartásával formálja rendszeresen együtt dolgozó erővé a nagy létszámú művészi, technikai és kiegészítő személyzetet, illetve milyen belső folyamatokkal alakítja ki saját intézményi, üzemszerű működését, hagyatékának két forráscsoportja segít megérteni: az 1837 és 1848 között nyomtatásban megjelent belső színházi törvénykönyvek és a színi törvényszék kiadatlan, kéziratos jegyzőkönyvei. A szakmai etikai kódex 1842-től kezdve már valamennyi alkalmazott feladat- és hatáskörét, valamint anyagi felelősségét szankcionálja, kiterjed a foglalkoztatottak, különösen a színészek színházon belüli és kívüli erkölcsi viselkedésére, illetve a szabályok alkalmazására is. A törvényszéki jegyzőkönyvek, amelyek a belső színházi bíróságok elé kerültek szakmai mulasztásokat, kihágásokat, valamint az azokra érkezett határozatokat és a kirótt pénzbüntetések összegét tartalmazzák, láthatóvá teszik a problémákat. A törvénykezés és az alkalmazás, végrehajtás dokumentációjának összevetéséből sajátos hátsó vetületben látszanak a színpadi produkciók és azok háttérmunkálatai. Emellett olyan bennfentes, nem a nyilvánosságnak szánt információk kerülhetnek a birtokunkba, amelyeket más forrástípusok alapján nem lehet szisztematikusan feltárni: milyen típusú vétségek voltak a leggyakoribbak, mennyire dogmatikusan alkalmazták a szabályokat, mi számított nagy kihágásnak, kivételeztek-e a vezető színészekkel, és egyáltalán, mennyire tartották be az egymással sokszor versengő művészek az együttlélés szabályait. Jelen írásban olyan eseteket idézek fel, amelyek a prózai tagozat és a technikai személyzet tagjait érintették. Példáim között az 1850-es évekből származók is lesznek, mivel a még az induló évtizedben, 1848. április 1-jén hatályba lépett harmadik törvénykönyv 1868-ig érvényben maradt. Minthogy a téma feldolgozásának szakirodalmi előzménye nincs, és a vonatkozó források átfogó ismertetésére is most először kerül sor, tanulmányom arányaiban nagyobb hangsúlyt fektet a rendszer működésének és a törvénykönyveknek a bemutatására, mint az alkalmazás, a gyakorlat részletes elemzésére. A jegyzőkönyvek teljes anyagának, a színi bíróságok személyi összetételének vizsgálata, illetve az összehasonlítás más intézmények gyakorlatával további kutatás tárgya lehet.

„MINDEN TÁRSASÁGNAK REND A LELKE”

A hivatásos magyar színjátszás a német színtársulatok mintájára a 18. század végétől törekedett a foglalkozási szabályok írásbeli rögzítésére.⁸ A belső színházi

⁷ *Zsebkönyv* 1848: 18–21.

⁸ Az első német nyelven játszó udvari színház, amely 1775-ben Gothában jött létre, egy német színházi zsebkönyvben jelentette meg az első színházi törvénykönyvet, illetve a vándortársulatok házirendjét 1780 és 1798 között. Az osztrák birodalomban a bécsi Hoftheater szabályai voltak irányadók, amelyek francia mintára alakultak ki. A témával kapcsolatban bővebben lásd

protokollumok kezdetben kisnyomtatványok voltak, a Nemzeti Színház egyre terjedelmesebb törvénygyűjteménye viszont néhány év múltán már könyvformátumú dokumentum lett. A színházi munka szabályozását a színjátszás intézményesülése kényszerítette ki; már az első magyar hivatásos színtársulatnak, az 1790 és 1796 között működő, de folyamatosan csak 1792 májusától játszó Kelemen László-féle együttesnek is volt rendtartása.⁹

A Pesti Magyar Színház első törvénykönyve közvetlen előzményének a budai Várszínházban 1833 és 1837 között játszó társulat 1833. szeptember 27-én kelt *Játékszini Törvények* című protokolluma tekinthető. Budán az a szakma nagyjából álló, jó hírű és színvonalas, Kassáról érkező együttes játszott, amelynek legtöbb tagja a Pesti Magyar Színház prózai tagozatának alapítója lett. Ez a huszonöt pontból álló játékszini alkotmány még kizárólag a színpadi munkában közvetlenül érdekelt munkatársak (színészek, rendezők, sűgő, ügyelő, néma-személyek, öltözködésben segédkező színházi cselédek) feladatait szabályozta. A Pesti Magyar Színházat megelőzően itt történt először határozott (írásban is rögzített) kísérlet a korszerű színjátszás követelményrendszerének érvényesítésére.¹⁰ Ez az előadások minél zökkenőmentesebb és gördülékenyebb lebonyolítását illetően egyfelől azt jelentette, hogy a szereposztástól az előadás befejezéséig szabályozták a színészeket közvetlenül érintő munkafolyamatokat, másfelől megkezdődött a színházon belüli munkamegosztás. Az együttesjáték megteremtése érdekében a színészeket mindennapi munkára kötelezték, elvárták tőlük, hogy az olvasópróbán mindannyian megjelenjenek (lássák az összefüggéseket, a fiatalabbak tanuljanak a tapasztaltabb művészeketől), megbüntették őket, ha késtek próbáról vagy az előadás alatt egy jelenetről, előírták a szereptudást, hogy felszámolhassák a rögtönzésekre hajlamos „stilizáló”, a szerepet saját szavaival visszaadó, a vándorévekre jellemző színészi gyakorlatot, valamint kikötötték a felmondási időt. A darabok színpadra alkalmazását a rendezőre bízta (aki általában a vezető színészek egyike volt), s önálló munkakörökkel rendelkező művészeti személyzetet alkalmaztak: a próbák kezdetétől a színészek mellett lévő sűgőt és az előadás folytonosságát biztosító ügyelőt. E protokollum kiemelt célja az volt, hogy visszavegyen a korábban az előadások jellegét egy személyben meghatározó színészek túlzott önállóságából (például nem változtathattak a kiosztott szerepek szövegén, azt a jelmezt kellett felvenniük, amelyet a rendező előírt), és elfogadtassa velük, hogy a felkészülési folyamat közös munka, amelyet a rendező irányít.¹¹

Az 1837. augusztus 22-én megnyitott Pesti Magyar Színháznak az indulás utáni évtizedben három, egyre bővített törvénykönyve készült. Az első, amely

Belitska-Scholtz–Ulrich 2005. A publikációra és az 1837 előtt keletkezett magyar nyelvű belső színházi törvénygyűjteményekre Rajnai Edit hívta fel a figyelmemet – ezúton is köszönöm neki.

⁹ *A' játszó személyeknek köteleltségei*, 1792. december 19., OSZK SZT Irattár, Analekta 563/a. A nyomtatott formában elérhető protokollum tizenegy pontból áll.

¹⁰ Kerényi Ferenc a romantika színházi fordulatának tulajdonítja a szabályozott követelményrendszerek kialakítását. Kerényi 1981: 297–299.

¹¹ *Játékszini Törvények*, [1833], OSZK SZT Irattár, várszínházi iratok.

A *Pesti Magyar Színészársaság Törvényei* címet kapta, az 1837–1838. évben, a második, *A Nemzeti Színház bővített törvény-könyve*, 1842-ben, a harmadik pedig, *A Nemzeti Színház törvénykönyve*, 1848. április 1-jén lépett életbe. Ez utóbbi változat már tartósnak bizonyult, egészen 1868-ig érvényben maradt. A protokollum első változata hetvenhét, az 1842-től érvényes kétszázhuszonegy, az 1848 áprilisától betartandó pedig kétszázharmincöt szabálypontot tartalmaz. Az induló évben hatályba lépett szabálygyűjtemény kidolgozója Bajza József, a Nemzeti Színház első igazgatója volt, az 1842-ben összeállítotté pedig Kerényi Ferenc szerint az intézmény titkára, Szigligeti Ede és a rendezőként is foglalkoztatott színészek lehettek.¹²

A korai (1837 előtti) törvények még nem tartalmaztak olyan paragrafusokat, amelyek a protokollum létrehozásának szükségességét indokolnák. A Nemzeti Színház esetében viszont már az első változat nyitófejezete kimondja, hogy ha az igazgatóság nem törekedne a közös munka összehangolására, vagyis szemet hunyna a szakmai mulasztások fölött, és pénzbüntetések kiszabásával nem próbálná megfékezni azokat, akkor a Pesti Magyar Színház jövőjét, társadalmi megbecsülését veszélyeztetné. Már Bajza kinyilvánítja, hogy a törvénykönyv kulcsdokumentum a színház személyügyi működésében:

„1. Minden társaságnak rend a lelke, mely nélkül sem nem munkálkodhatik, sem munkálkodásiban egybehángás nem lehet. A rend fenntartására törvények szükségesek, világosak, félre nem magyarázhatók, melyeket a társaságnak minden tagja köteles tudni. A pesti magyar színháznál behozott törvények ezen könyvecskében vannak összeírva, s minden illető tagnak bizonyítvány mellett kiadva, hogy magát azok nem tudásával ne mentesse. [...]

3. Ki ezen törvények valamelyikét áthágja, be fog vádoltatni, elítéltetni és büntetni. [...]

5. E büntetések kemények, ha magokban, minden viszony nélkül vétetnek; de aki meggondolja, hogy a színészársaság tagjainak vétsége a színházi közönségnek – azon közönségnek, melynek részvételétől az egész intézet fennmaradása függ – valóságos megsértése, e büntetések nem fognak szigorúknak tetszeni.”¹³

A Bajza-féle törvénygyűjtemény még sokban hasonlít a budai Várszínházéra – erősen színészközpontú. Kettős célt szolgált: részben, hogy büntetések kilátásba helyezésével hozzászoktassa a művészi személyzetet a rendszeres munkához (próbák reggel és délelőtt, előadás este), illetve hogy elfogadtassa a rendezői munka jelentőségét a darabok színre alkalmazásának folyamatában. Első öt pontja a belső színházi törvénykezés szükségességére, a szabálypontok szigorú betartására és a vétség esetén fizetendő büntetés mértékére hívja fel a figyelmet. További hetvenkét pontja négy tematikus egységre tagolódik: 1. Játékrend és sze-

¹² Kerényi 1981: 364.

¹³ Bajza 1899: 363–364. 1–5. pont.

reposztás, 2. Próbák és előadások, 3. Öltözködés, 4. Általános törvények. Ez a törvénykönyv a színház üzemi működésének rendjéről és munkaszervezetéről még nagyon keveset árul el, elsősorban szankcionáló jellegű, szinte minden rendelkezése valamilyen törvénysértés esetén elkövetett büntetés nagyságrendjéről rendelkezik. Nem szabályozza még minden foglalkoztatott munkakörét, szabálypontjainak többsége a színházi munkaszervezet kulcspozícióit birtokló színészre, rendezőre, ügyelőre vonatkozik. Legtöbb paragrafusa csak olyan folyamatok szabályozására tér ki, amelyekben a színész közvetlenül érdekelt volt (szereposztás, próbák, előadás, önköltségen, kötelezően beszerzendő ruhák és kellékek). A háttérmunkálatokért, a technikai kivitelezésért felelős személyzetet alig említi, és általában akkor is csak szorosan a színészi munkával vagy a színészekről elvárt követelményekkel kapcsolatosan. A sűgő például nem a produkció zökkenőmentes lebonyolításában kulcsszerepet vivő színpadi háttérmunkatársként jelenik meg, hanem csak mint „cipőfelügyelő”, akinek az a feladata, hogy azt a művészt, aki „mocsos lábbelivel” lép színpadra, megvádolja a belső színházi bíróság előtt. Ugyanígy nem szankcionálja az öltöztető személyzet munkarendjét és feladatkörét sem, róluk mindössze annyi derül ki, hogy rangtól és kortól függetlenül azt a színészt kötelesek először felöltöztetni, aki az öltözőbe elsőként érkezik.¹⁴

A teljes személyzet munkaköri leírásának hiánya miatt a Pesti Magyar Színház első néhány évét illetően csak arról van tudomásunk, hogy a személyzeti hierarchia élén állóknak a különböző kihágások esetén mekkora volt az anyagi felelősségük. A büntetések mértékét így osztályozták: „kicsiny, közép, nagy és rendkívüli. A kis büntetés a vétket elkövetett tag félhónapi fizetésének minden forintjától egy krajcár; a közép: két krajcár; a nagy: hat krajcár; a rendkívüli: a félhónapi fizetésnek elvesztése, fennmaradván ezenfelül az igazgató fenyítése.”¹⁵

¹⁴ Bajza 1899: 364–372. 6–53. pont.

¹⁵ Bajza 1899: 363–364. 4. pont. Kisbüntetésre számíthatott az a színész, aki a főpróbán nem tudta szerepét, aki koszos lábbelivel lépett színpadra, aki negyedórát késett próbáról, aki megjelent olyan darab próbáján, amelyben nem játszott, akit próbán a rendező megintett, mert zajongott, aki negyedórával színpadi megjelenése előtt nem volt jelmezben, aki előadás alatt fennhangon beszélt, aki nem vitt magának saját tükröt az öltözőbe, aki színpadon tartózkodott olyankor, amikor nem játszott, és aki betegség esetén nem igazolta hiányzását az igazgatónál. Középbüntetéssel sújtották azt a tagot, aki a rendező által hozzáküldött szerepet visszaküldte, aki fél órát késett próbáról, aki a rendező vagy karmester utasítására próbán nem volt hajlandó az ismétlésre, aki előadás előtt érkezési idejével nem törődve azt kívánta, hogy az öltöztető és a fodrász vele foglalkozzon elsőként, aki tizenkét perc alatt nem öltözött fel jelmezbe, aki fellépőként megjelent a nézők között, aki figyelmen kívül hagyta a próbarendet hirdető fekete táblára kiírt másnapi foglalkozását, és ezzel hátráltatta a munkát, aki a játék kezdete előtt hetvenöt perccel nem jelentette be hollétét, aki nem szólt, ha három óránál tovább távol maradt otthonától. Nagybüntetés járt, ha epizód szerepet nem volt hajlandó eljátszani, ha nem tanult be havonta három nagy szerepet, ha elutasította egy kisszerep betanulását a játék napján, ha önkényesen változtatott szerepének a szövegén, ha ő vagy megbízottja nem vette át a szerepkihordótól a szereppéldányt, ha a rendező kérésére nem adta vissza szerepét, ha az előadáson akadozva játszott, ha nem maradt végig olvasópróbán, vagy a rendező engedélye nélkül elment emlékezetű, színpadi vagy főpróbáról, ha udvariatlanul reagált a próbán a rendező vagy valamely színésztársa szakmai észrevételére, ha nem volt hajlandó a rendező utasítása szerint cselekedni,

Noha már itt is van példa arra, hogy rangsorolták az előadásra való felkészülést vagy a produkció gördülékeny lebonyolítását nehezítő színészi vétségeket egy-egy kihágástípuson belül (nem mindegy, mennyit késett valaki próbáról), a két későbbi törvénykönyv a mulasztásokat és a következményüket már sokkal részletesebben tárgyalja. Bajza már a törvénykönyv összeállításakor tisztában volt azzal, hogy a gyakorlat majd felülírhatja a rendelkezéseit, s újabb szabálypontokat kényszeríthet ki: „Ezen törvények idővel javíttatnak, pótolttatnak, azon úton, melyen alkotva valának”.¹⁶ Az 1837-es és az 1842-es változat összehasonlításából elő is tűnnek azok az öt év alatt kibukó problémák, amelyek miatt csaknem háromszorosára növelték az újabb törvénykönyv terjedelmét. Az 1842-ben megjelent protokollum már a teljes személyzet feladat- és hatáskörét, valamint anyagi felelősségét szankcionálja, vagyis láthatjuk, hogy a mindennapi munka során kiderült: a színészeken, a rendezőkön és az ügyelőkön túl a személyzet más tagjai is követhetnek el olyan vétségeket, amelyek gátolják a munkát, és veszélyeztetik az előadások színvonalát. Sőt azt is csak a színházi üzem működésének napi rutinja hozhatta felszínre, hogy az egyes színészi vétségek milyen mértékben nehezítik vagy késleltetik egy-egy darab színpadra állítását, illetve milyen mulasztások kapcsán lett időközben fegyelmezettebb vagy fegyelmezetlenebb a színészgárda, hol kell szigorítani, és hol lehet enyhíteni a büntetés mértékét.

Az 1842-re elkészült, huszonöt fejezetre osztott törvénykönyv már színház-specifikus volt. Az összeállítók nem őrizték meg a korábbi változat tematikai felépítését, áttemeltek ugyan (kiegészítve) több paragrafust is a Bajza-féle szövegből, de összességében egy új törvénykönyvet írtak. Elsőként a *Törvény-kiszolgáltatásról*,¹⁷ majd a minden foglalkoztatottat egyformán érintő szabályokról tájékoztatnak.¹⁸ A további fejezetekben a Nemzeti Színház mindennapos üzemmenetének tervezetét tárják elénk: a darabok színpadra alkalmazásának folyamatát, a jegyeladások menetét. Pontos képet adnak a színházi munkaszervezet felépítéséről, megtudjuk, ki kinek a főlé- vagy alárendeltje, ki tartozik megjelenni olvasó-, színpadi és főpróbán, kinek mi a feladata a próbák alatt és az előadások előkészületei során, mikor van ruhapróba, ki mikor veheti fel a fizetését, mikor és hogyan zajlik a jegyértékesítés.¹⁹ A figyelem már kiterjed a színházon belül és

ha előadás közben a kellerénél korábban vagy később lépett színpadra, ha az előadás befejezése előtt levette jelmezét és távozott, ha nem követte a rendező utasítását színpadi öltözetére nézve, ha az öltözöben, próba vagy előadás alatt nagy zajt csapott, csúnyán beszélt, csizmát tisztított, ha becsstelen kifejezésekkel illetve színésztársát vagy a ruhatári személyzet valamely tagját, ha cselédjét ácsorogni engedte a színpalak mögött. Egy esetben a helyzet súlyosságától függött, hogy kis-, közép- vagy nagybüntetés illeti-e a mulasztót: zavart okozott játék közben azzal, hogy az utána következő szereplő megszólalását segítő végszavát nem mondta ki. Rendkívüli büntetést négy esetben kellett fizetni: ha a színész nem jelent meg az előadáson, ha a színházat vagy valamely tagját nyilvánosan rágalmazta, ha botránkoztató bünt követett el (részegség, garázdalkodás), ha cselédje előadás közben a közönség megbotránkoztatására kilépett a színpadra.

¹⁶ Bajza 1899: 376. 77. pont.

¹⁷ *A Nemzeti Színház törvénykönyve* [1842]: 3–5. 1–18. pont.

¹⁸ *A Nemzeti Színház törvénykönyve* [1842]: 5–9. 19–51. pont.

¹⁹ *A Nemzeti Színház törvénykönyve* [1842]: 9–28. 52–220. pont.

kívül elvárt erkölcsi viselkedésre (például nem szabad megsérteni a közönséget) és még sok minden másra: Bajza például még nem is gondolt arra, hogy lesz olyan alkalmazott, aki a próbára vagy az előadásra magával viszi a kutyáját, vagy hogy a próbák alatt a nők közül többen is kötéssel és varrással mulatják majd az időt.²⁰ Az 1848-as törvénykönyvben az 1842-ben lefektetett szabályok hagyományozódnak, tematikai és szerkezeti felépítésük egyforma. Nem a szabályrendszer újragondolására, hanem csak valamelyes bővítésére volt szükség.

A korai (1837 előtti) protokollumoktól eltérően a Nemzeti Színház egyre bővülő törvénykönyve már az első változatában ír a jogrend betartatásának módjáról. Bajza az igazságszolgáltatás rendszeréről úgy rendelkezett, hogy legyenek hivatalból kinevezett vádlók (rendező, ügyelő, karmester), akik bepanaszolják a törvény ellen vétőket, illetve állítsanak fel egy háromtagú belső színházi bíróságot, amely megítéli, hogy jogosak-e a felhozott vádak, s ha büntetés alá esik a vádlott, mekkora pénzbírságot köteles fizetni. Az 1837-es protokollum szerint a törvényszék tagjává csak olyan volt választható, aki a színpadon beszélőszerpeket játszik. A bírák kinevezése negyedévre szólt.²¹ E rendelkezések kapcsán ismét felbukkant Bajza részéről az a nézőpont, hogy a gyakorlat felszínre hozhat olyan súlyosabb kihágásokat is, amelyekről a törvénykönyv nem rendelkezik. Ilyenkor a vádlott „az igazgató által fog fenyegetni, vagy a részvényes választmány elébe terjesztetni”.²² Úgy tűnik azonban, hogy kezdetben még az is kiszámíthatatlan volt, milyen időközönként kellene üléseznie a bíróságnak, milyen formában vezessék le a tárgyalásokat, és a vádlottak miként menthetik magukat.

Az 1842-ben megjelent törvénykönyv az ítélelhozatalt szintén egy negyedévenként újraválasztandó háromtagú törvényszékre bízta (ettől az évtől kezdve viszont a korábbi három helyett hét bírát választottak, számolva azzal, hogy lesz olyan, aki hivatalos elfoglaltsága miatt nem tud jelen lenni, vagy megvádolták), de a vezető prózai színészeken túl az „előkelő” operaénekeseknek is bírói jogot adott. Ennek és az 1848-as protokollumnak a szóhasználata is utal arra, hogy bírává kizárólag férfi színészek és énekesek választhatók, s ez nyilván 1837 és 1842 között sem volt másképp, csak Bajza még pontatlanul fogalmazott, amikor egy jóval semlegesebb szót használva a beszélőszerpeket játszókat nevezte meg mint bírává választhatókat. A színi bíróság elnökét és jegyzőjét (tollvivőjét) a rendes bírák közül az igazgató nevezi ki. 1842-ben növelik a vádló személyek számát: „[v]ádló lehet akárki; hivatalból vádlók lesznek a rendezők, ügyelők, karmesterek, kartanító, ballettmester, színmester s a t., szóval: minden osztály előljárói”.²³ A hivatalból kinevezett vádlók bírák nem lehettek.²⁴ A bírói kinevezést visszautasítani nem lehetett, aki nem akarta a tisztséget vállalni, azt

²⁰ *A Nemzeti Színház törvénykönyve* [1842]: 6., 15., 32. és 96. pont.

²¹ Bajza 1899: 375–376. 69–74. pont.

²² Bajza 1899: 376. 75. pont.

²³ *A Nemzeti Színház törvénykönyve* [1842]: 3–5. 1–18. pont.

²⁴ *A Nemzeti Színház törvénykönyve* [1842]: 4. 12. pont.

megbüntették, havi díjának 1/8 részét elvesztette.²⁵ A színi bíróság ülései nem voltak zárt körűek, az alkalmazottak közül bárki beülhetett rájuk, de felszólalni a bírákon, a vádlottakon és a tanúkon kívül másnak nem volt szabad.²⁶

Az 1848. április 1-jén életbe lépő törvények szerint az igazgatónak előre meg kellett neveznie azt a tizenkét színészt és énekest, akik közül hatot bírává választhatnak az intézet szavazati jogú tagjai. A prózai osztályon és az operatagozaton túl bíróválasztási jogot adtak a rendezőknek, a titkárnak, a karnagynak, az ügyelőnek, a pénztárnoknak, az első kartinótának, a könyvtárnoknak, a gazdának, a sűgőknak, a magántáncosoknak, a karszemélyzet és a zenekar hat-hat képviselőjének. 1848-ban a háromtagú bíróság már nem pusztán a bírának megválasztottakból tevődött össze. Két tagja a hat bíró közül került ki, a bíróság elnökének viszont az igazgató olyan tagot tett meg, akit a bíróválasztásra érdemes tagok nem választottak meg bírává.²⁷ Úgy tűnik, az első évtizedben az is előfordult, hogy valakit hamis tanúzáson kaptak. Az 1848-as törvénykönyvbe ugyanis már bekerült egy erről rendelkező paragrafus is: a hamisan tanúskodó szavahihetőségét elvesztve többet nem tanúskodhatott, és félhavi fizetését is elvették.²⁸

Először az 1842-es törvénykönyv rendelkezik arról, hogy a „Bíróság minden ülésről külön jegyző-könyvet fog vinni, mellyben a vád egész terjedelmében környüállásosan le fog iratni; valamint az is, mellyik törvénycikk szerint, s minő büntetésre ítéltetett, vagy micsoda mentségnél fogva oldoztatott fel a bevádolt”.²⁹ A kéziratos törvényszéki jegyzőkönyvek közül a színház megnyitásától az 1848-as törvénykönyv érvényességi idejének végéig (1868) kilenc maradt fenn.³⁰ A legkorábbi ismert feljegyzés 1841. január 16-án íródott. A jegyzőkönyv tartalmazza a bírák nevét, a vétkes nevét, általában a vádló személyt, az elkövetett vétséget, a bíróság határozatát és a kiszabott pénzbüntetés összegét.³¹ A tárgyalt időszakban változó volt, hogy egy-egy alkalommal hány kihágási ügyet tárgyalt a színi bíróság. 1841. február 26-án például négy, 1841. november 14-én tizennégy, 1842. október 14-én tizenhat, 1843. január 15-én hat, 1844. január 15-én hét, 1847. október 13-án negyvenkilenc, 1847. október 29-én ötvenhárom ügyük volt.³²

²⁵ *A Nemzeti Színház törvénykönyve* [1842]: 4. 11. pont.

²⁶ *A Nemzeti Színház törvénykönyve* [1842]: 4. 9. pont.

²⁷ *A Nemzeti Színház törvénykönyve* 1847: 3–7. 1–25. pont.

²⁸ *A Nemzeti Színház törvénykönyve* 1847: 5. 19. pont.

²⁹ *A Nemzeti Színház törvénykönyve* [1842]: 4. 5. pont.

³⁰ Az 1841 és 1843, valamint az 1844 és 1845 közötti évekből egy-egy, az 1847 és 1849 közötti időszakból öt, 1853-ból és 1862-ből szintén egy-egy. OSZK SZT A Nemzeti Színház kötetes iratai 663–671.

³¹ Az átláthatóság érdekében a lapok jobb oldalára a vádak, bal oldalára a határozatokat írták. A törvényszéki üléseket az igazgató – hacsak valami rendkívüli eset nem indokolta – az 1842-es törvénykönyv szerint a havi két fizetésnap (a hónap első és tizenhatodik napja) előtt három, az 1848-as törvénytar szerint öt nappal korábban hívta össze. *A Nemzeti Színház törvénykönyve* [1842]: 3. 1. pont; *A Nemzeti Színház törvénykönyve* 1847: 3. 4. pont.

³² OSZK SZT A Nemzeti Színház kötetes iratai 663: 5r, 21r, 101r–102v, 125r–v; OSZK SZT A Nemzeti Színház kötetes iratai 664: 1r–v; OSZK SZT A Nemzeti Színház kötetes iratai 666.

A vádlott menthette magát személyesen, képviselő által vagy írásban.³³ Ha nem volt megelégedve az ítélettel, akkor azon esetekben, ahol az 1842-es törvénykönyv a fellebbviteli lehetőséget jelzi, kérhette, hogy másnap a héttagú bíróság is megvitassa az ellene felhozott vádat. Amennyiben az is bűnösnek találta, a kiszabott büntetéspénz kétszeresének megfizetésére kötelezték.³⁴ 1848. április 1-től megváltoztatták a másodfokú eljárással kapcsolatos szankciót. Azon kihágási ügyek, amelyeknél a törvénykönyvben a paragrafus végén az F. V. olvasható, és a kiszabott büntetés a vádlott havi fizetésének egynegyedénél magasabb, a háromtagú bizottság jegyzőkönyvének lezárása után az öttagú fellebbviteli bírósághoz kerültek. Ez a testület köteles volt újratárgyalni az ügyet, és vagy elvetette, vagy módosította, vagy jóváhagyta a korábban meghozott ítéletet.³⁵

Bajza még azzal igyekezett rábírní a színészeket a törvények betartására, hogy a büntetéspénzekből befolyó összegből készítettett emlékekkel félévente megjutalmazta azt, akit a társaság szavazati joggal bíró tagjai a legrendszertöbbnek és legpontosabbnak ítélték.³⁶ Az 1842-es és az 1848-as törvénykönyv viszont már úgy rendelkezett, hogy az összeg a színészi nyugdíjalapba kerüljön.³⁷

KÉSŐK, ELMARADÓK, CIVAKODÓK, VEREKEDŐK, RÉSZEGEK

Az 1842-es törvénykönyv a darabok színpadra alkalmazásának folyamatát a szereposztástól kezdi tárgyalni. A prózai tagozat színészei havonta két új főszerepet voltak kötelesek betanulni, azoknak a főszerepeknek az újbóli betanulására pedig, amelyeket másfél éve nem játszottak, egy hetet kaptak. Az epizód szerepek memorizálásának idejét a protokollum nem szabályozta, mindössze azt kötötte ki, hogy a „fél ívet meg nem haladókat s nem kötött beszédűeket, szükség esetében még a játék napján is köteles elvállalni a tag”.³⁸ A próbafolyamatnak nem volt előre meghatározott rendje, a darabok repertoárbeli helyzetétől (rendszeresen játszott, rég nem játszott, még sohasem játszott) és az új szereposztástól is függött, hogy milyen próbatípusokra (olvasó, emlékezeti, színpadi és főpróba) volt szükség. A próbák általában délelőtt voltak, „délután csak szükség esetében, előadás után pedig csak rendkívüliekben fognak tartatni”.³⁹ Nem volt pontosan meghatározva az sem, hogy a szerepek kiosztása után mennyi idő elteltével tartják az olvasópróbát, a törvénykönyv csak annyit mond, hogy a színészek annyi időt kapnak, hogy néhányszor átolvashassák szerepüket. Az olvasópróbán az

³³ *A Nemzeti Színház törvénykönyve* [1842]: 3. 1. pont; *A Nemzeti Színház törvénykönyve* 1847: 4. 8. pont.

³⁴ *A Nemzeti Színház törvénykönyve* [1842]: 3. 2. pont.

³⁵ *A Nemzeti Színház törvénykönyve* 1847: 3. 5. pont.

³⁶ Bajza 1899: 376. 76. pont.

³⁷ *A Nemzeti Színház törvénykönyve* [1842]: 5. 15. pont; *A Nemzeti Színház törvénykönyve* 1847: 6. 23. pont.

³⁸ *A Nemzeti Színház törvénykönyve* [1842]: 12. 74. pont.

³⁹ *A Nemzeti Színház törvénykönyve* [1842]: 12. 77. pont.

összes darabbeli szereplőn kívül jelen volt a rendező és a sűgó. A színpadi próbán mindezeket túl már ott volt az ügyelő, a gépszemélyzet, a világosítók, a kellékfelelős szertárnok és a színpadi bejárást felügyelő őrmester is. Ekkor már a színész köteles volt szerepét „legendőleg” tudni, írott szereppel a kézben nem lehetett a színpadon próbálni. A főpróbán az eddigiekhez társult még a díszletmester (aki a díszlet színpadi felállítását, változtatását, elbontását és raktározását irányítja) és új darab esetén a fodrász. A főpróba előtt egy órával az ügyelő köteles volt a némaszemélyzetet a rendező utasítása szerint betanítani. Jelmezes főpróba még nem volt, de a díszítmény, a bútorok és a kellékek már a helyükön voltak.⁴⁰ Az este hét órakor kezdődő színházi előadás előkészületeit Kerényi Ferenc az 1842-es törvénykönyv alapján így rekonstruálta:

„Éppen lejár 5 órakor a pénztárosok munkaideje, de még dolgoznak a színházban a szerepmásolók (6-ig), amikor – két órával a kezdés előtt – az öltözők már világosak, helyükön vannak a színházi szabók, öltöztetők és fodrászok is. Az új jelmezek próbája két nappal korábban megtörtént, s ha a színész vagy rendező másodikat is kért, aznap reggel. Másfél órával a kezdés előtt (tehát fél hatkor) a jegyszedők is megjelennek a színházban. A színészek különböző időpontban érkeznek, de negyedórával kezdés előtt – a művészi koncentráció biztosítására – már jelmezben kell lenniük, és az is sürgeti őket, hogy az öltöztetők és fodrászok az érkezés sorrendjében veszik őket munkába. Amikor fél hétkor az ügyelő elsőt csönget, már nála van a scenárium, ellenőrzi a kellékeket, a zajeffektusokhoz szükséges eszközöket és a színpadi bútorzatot. Háromnegyed hétre, a második csöngetésre, már javarészt egybegyűlt a közönség, a zenekari árokban az operaszolga felrakja a kottákat, és tíz perccel kezdés előtt már helyükön ülnek a zenészek és a sűgó is. A rendező még egyszer körültekint a színpad mögött, az őrmester elfoglalja helyét a színpadi bejárat mellett, majd az ügyelő jelére felhangzik az előzene – ezzel kezdetét veszi az előadás, amelynek legkevesebb időtartama két óra.”⁴¹

A szakmai mulasztások, kihágások ennek az üzemmenet-tervezetnek a rovására történtek. A művészi, művészeti és technikai személyzet egyaránt követett el olyan vétségeket, amelyeket nemcsak a hivatalból kinevezett vádlók érzékeltek és jelentettek, hanem a többi munkatárs is, azok, akik a próbák, előadások lebonyolításában közvetlenül érdekeltek voltak, és úgy érezték, hogy saját munkájuk kárára történt a szabálysértés. A színészek éppúgy bepanaszolhatták a rendezőt, a sűgót, az ügyelőt, a háttér munkálatokért felelős alkalmazottakat, mint saját kasztjuk többi tagját. De ugyanígy a technikai személyzetnek sem kellett szemet hunynia a színészek goromba viselkedése fölött, jogot kaptak arra, hogy feljelentsék az előadóművészt, ha az kiabált velük, vagy „becstelen szavakkal illette” őket. Egy tanulmány nyilván nem vállalkozhat arra, hogy az összes vétséget fel-

⁴⁰ *A Nemzeti Színház törvénykönyve* [1842]: 12–15. 76–97. pont.

⁴¹ Kerényi 1981: 366.

sorolja és áttekintse, a továbbiakban a leggyakoribbnak tűnő problémátípusok köréből mutatok be néhány példát arra, hogyan működött a gyakorlatban a színházi törvénykönyv alkalmazása.

A leggyakoribb szabályszegés a próbákról való igazolatlan késés vagy távolmaradás volt. A három törvénykönyv vonatkozó cikkelyeinek összehasonlításából úgy tűnik, olyan sok volt az egyedi eset, s annyira mindennaposnak számított a késés, hogy a későbbi törvénykönyv összeállítói nem találták elegendőnek annak szankcionálását, mekkora büntetést köteles fizetni az, aki a próbáról negyed- vagy fél órát késik, illetve fél órán túl annyiszor két krajcárt, amennyi jelenetet elmulasztott.⁴² 1842-től már külön szabályozták az emlékezeti próbák és a főpróbák késedelmi díját, s míg az első esetében félóránként, addig a főpróbánál negyedóránként emelték.⁴³ Az 1848 áprilisától hatályos törvénykönyv tovább szigorított, bevezették az öt- és tízperces késedelmi díjat is.⁴⁴ Az 1842-es és az 1848-as törvénykönyv aprólékos és próbatípusok szerinti szabályozásának köszönhetően a színi bíróságok nem érezték szükségét, hogy bármelyik művész esetében felül kellene bírálni a hivatalból kinevezett vádló, az ügyelő által bejelentett késéseket. Az eset különösebb megtárgyalása nélkül tudták tartani magukat az érvényben lévő protokollum vonatkozó rendelkezéséhez, lehetőségük volt a mechanikus döntésre. A törvényszéki jegyzőkönyvekből számtalan példát lehet hozni arra, hogy amennyiben a művész nem tudta mivel magyarázni késését vagy távolmaradását, megbüntették. Nem kivételeztek a vezető színészekkel sem, az igazolatlan késések esetében azt a pénzbírságot szabták ki rájuk, amit a törvénykönyv előre meghatározott. A legtöbb esetben a késők nem magyarázkodtak, elismerték „bűnüket”, az ítélszék ezeket az ügyeket zárta le leghamarabb. 1841-ben, amikor még a Bajza-féle protokollum volt érvényben, e kihágástípus dokumentálásakor a határozathoz legtöbbször nem írtak szöveges magyarázatot, csak a büntetéspénz gyanánt fizetendő összeget tüntették fel. Az 1841. október 16-án tartott színházi törvényszék például 3 krajcáros büntetéssel sújtotta Laborfalvi Rózát, amiért késett Szigligeti Ede *Troubadour* című drámájának olvasópróbájáról, és 12 krajcár büntetéspénzt fizettetett id. Lendvai Mártonnal, amiért ugyanezen az olvasópróbán nem jelent meg.⁴⁵ 1842-től kezdve általában már beírták a határozathoz a törvénykönyv vonatkozó paragrafusát és az annak megfelelően fizetendő összeget. Amikor például Szigeti József 1847. október 23-án id. Alexandre Dumas *Házasság XV. Lajos alatt* című darabjának főpróbájáról négy percet késett, a büntetőkönyvi határozat így szólt ellene: „A 81dik t. cz. szerint 2 krajcáros büntetést fizet.”⁴⁶

⁴² Bajza 1899: 367. 25. pont.

⁴³ *A Nemzeti Színház törvénykönyve* [1842]: 13. 79–82. pont.

⁴⁴ *A Nemzeti Színház törvénykönyve* 1847: 14. 79–83. pont.

⁴⁵ OSZK SZT A Nemzeti Színház kötetes iratai 663: 9r.

⁴⁶ OSZK SZT A Nemzeti Színház kötetes iratai 666. Lásd az 1847. október 29-én tartott törvényszéki ülés ügyei között.

Más megítélés alá esett az igazolt távolmaradás. Az 1837-es törvénykönyv még nem ír arról, hogy mi a teendő akkor, ha valaki betegség miatt nem tud megjelenni a próbán. Az 1842-től érvényes viszont már kimondja, hogy

„A ki megbetegszik, rögtön jelenteni fogja a rendezőnek 6 kr[ajcár]os bünt[etés] alatt; s 6 óra alatt orvosi bizonyítványt küld 3 kr[ajcár]os bünt[etés] alatt; e két rendbeli büntetés, elmulasztás esetében, naponként ismételtetik. Ezen büntetésen felül az illy jelentést tenni elmulasztott tag, az általa okozható zavarhoz képest, a bírák belátása szerint 6 kr[ajcár]os büntetéstől $\frac{1}{4}$ havi díj elvesztéséig büntetettik”.⁴⁷

Az 1848-as protokollum szerint betegség esetén a rendező közvetlen irányítása alatt álló ügyelőt kellett értesíteni, s ennek elmulasztásakor már tizenkét krajcáros büntetés volt fizetendő. Ha a beteg nem vitt hat órán belül orvosi igazolást, akkor már nem három, hanem hat krajcárt volt köteles fizetni, amennyiben pedig egyáltalán nem szolt, a ráróható összeg hat krajcár helyett már tizenkettő lett.⁴⁸ Mind az 1842-es, mind az 1848-as törvénykönyv külön szabályozta azt is, hogy igazolás gyanánt csak a színházi orvos bizonyítványa fogadható el.⁴⁹ A Nemzeti Színház évente kiadott zsebkönyvéből tudjuk, hogy az intézménynek több saját orvosa is volt, nevüket minden tárgyévben közzétették. Magának az orvosi igazolásnak a távollét hivatalos dokumentálásán túl a műsorrend esetleges megváltoztatásában is szerepe lehetett – az orvos ugyanis köteles volt nyilatkozni arról, mennyi ideig kell nélkülözni a beteget.⁵⁰

Az 1848-as törvénykönyv vonatkozó rendelkezéseinek gyakorlati alkalmazását mutatja az a Jókai Mór által 1853. szeptember 6-án a Svábhegyről Egressy Gábornak küldött levél, amelyben feleségének, Laborfalvi Rózának távolmaradásáról ír:

„Nőmnek olly mértékben van szokott periodicus baja főfájással, miszerint a mai próbára be nem mehet, miután azonban innen kívülről ezt orvosi bizonyítvánnyal nem igazolhatom, ha büntetés alá fog is esni, inkább ezt, mint kisebb bajt választom, hogy sem egészségét kockáztassam”.⁵¹

Laborfalvi Róza a férje által írt levél elküldésével eleget tett a paragrafus első rendelkezésének, tudatta a színházzal hiányzásának okát, még ha az előírásnak megfelelően nem is az ügyelőhöz, hanem közvetlenül a rendezőhöz fordult. Jókai ugyan tisztában volt azzal, hogy nem teljesítik maradéktalanul a törvény-

⁴⁷ *A Nemzeti Színház törvénykönyve* [1842]: 8. 43/a pont.

⁴⁸ *A Nemzeti Színház törvénykönyve* 1847: 10. 51/a pont.

⁴⁹ *A Nemzeti Színház törvénykönyve* [1842]: 8. 43/b pont; *A Nemzeti Színház törvénykönyve* 1847: 10. 51/b pont.

⁵⁰ *A Nemzeti Színház törvénykönyve* [1842]: 8. 43/c pont; *A Nemzeti Színház törvénykönyve* 1847: 10. 51/c pont.

⁵¹ Jókai 1971: 123.

könyvben foglaltakat, nem lesznek képesek a színház valamelyik orvosától igazolást szerezni néhány órán belül, ugyanakkor a feltételes mód használatából úgy tűnik, az is felmerült benne, hogy feleségét akár fel is menthetik a távolmaradás következménye alól. Egyfelől tudhatta, hogy a színi bíróság nem mindenáron büntetni akar, az egyes esetekhez mérten alkalmazza a vonatkozó törvénykönyv szabálypontjait (a női tagok esetében nem volt szokatlan a „periodicus baj”-jal indokolni a távolmaradást, 1847. július 6-án például a színház primadonnája, Schodel Jánosné Klein Rozália szintén nem ment próbára „női betegségben levén”⁵²), másfelől előfordulhatott már, hogy feleségével, mint a Nemzeti Színház egyik alapító tagjával, vezető színészével, olykor valamelyest elnézőbbek voltak. Az 1853-ból fennmaradt törvényszéki jegyzőkönyvben a szeptember végén tartott tárgyalás ügyei között egy olyan sincs, amely Laborfalvi Róza mulasztását említené, ami azt mutatja, hogy elengedőnek vélték az írásbeli tájékoztatást, és nem büntették meg távolmaradásáért.⁵³

A büntetőkönyvekben a vezető színészekkel szembeni lojalitásnak már korábbról is van nyoma. Ám a velük való kivételezés korántsem volt általános érvényű elv, szó sincs arról, hogy minden vagy minden második bírósági tárgyaláson felbukkanna egy ilyen eset, mindössze annyi bizonyos, hogy egy-egy alkalommal, ha róluk volt szó, enyhébb ítélet született a vártnál. Amikor 1842-ben például három vezető színész több nappal túllépte szabadságidejét (Laborfalvi Róza és Udvarhelyi Miklós kilenccel, id. Lendvay Márton pedig hárommal), és az előírtak szerint minden elmulasztott nap után 12 krajcárt kellett volna fizetniük, a bíróság a következőkre hivatkozva csökkentette büntetésük mértékét:

„tekintetbe vétetvén azonban a nevezett egyének különben dicséretes színészi szorgalma, s igazgató Ur előtt nyilvánított mentségeiket, melyekből kivilágul, hogy pontos megérkezhetésekben nem kevésbé gátoltatának az utak rosszása, s a gyorskocsik rendetlen indulása és érkezése által: az őket terhelő vétség büntetésének két harmada most egyszer elengedtetik.”⁵⁴

A törvénykönyv vonatkozó paragrafusa kikezdzhetetlennek tűnt, sőt még azt is tartalmazta, hogy amennyiben a határidőre vissza nem érkező miatt felborul az előre meghatározott játérend, és a színháznak a műsorváltoztatás folytán kára lesz (kénytelenek kevésbé népszerű vagy unalomig ismételt darabot adni, a közönség nem megy színházba, ha nem láthatja kedvenc színészét, színésznőjét), a késő még az állását is kockára teszi.⁵⁵ A Pesti Magyar Színház alapító tagjaival szemben mégis nagyvonalúak voltak. A határozat persze a „most egyszer” megjegyzéssel azt is jelezte, hogy a színi bíróság csak kivételes esetekben ennyire elnéző.

⁵² OSZK SZT A Nemzeti Színház kötetes iratai 666: 1v.

⁵³ OSZK SZT A Nemzeti Színház kötetes iratai 670.

⁵⁴ OSZK SZT A Nemzeti Színház kötetes iratai 663: 54r.

⁵⁵ *A Nemzeti Színház törvénykönyve* [1842]: 9. 51. pont.

A törvényszék olyan esetekben is erősen mérlegelte a büntetés mértékét, ha valamilyik vezető színészt színpadi viselkedése miatt panaszolták be. Amikor 1842-ben valaki azzal vádolta a tizenöt éve pályán lévő, már a budai Várszínházban is vezértagnak számító Bartha Jánost, hogy Kisfaludy Károly *Pártütők* című vígjátékában „tulságosan, kicsapongva játszott. Szinte botrányára a közönségnek”, akkor az 1842. július 14-én tartott bírósági ülésen a bírák abból kiindulva, hogy a „vádoló nem fejté fel, miben tartja a tulság – s kicsapongást”, a színészen kívül kihallgatták a sűgöt és a darabban fellépő színésztársakat is. A tanúk egyhangúlag azt állították, hogy „tudta szerepét a vádlott”, maga Bartha pedig azt mondta, hogy „tűzzel – egész lélekkel kívánt játszani s mások hibáit eltakarni”.⁵⁶ A bíróság úgy határozott, hogy felmenti a büntetés alól. Hasonló eset történt a szintén régóta pályán lévő Udvarhelyi Miklóssal is. Őt két színésztársa, id. Lendvay Márton és Komlóssy Ida azzal vádolta, hogy 1848. október 5-én Szigligeti Ede *II. Rákóczi Ferenc fogsága* című előadásán „szerepében teljesen felakadt”. Mire a hónap végén elérkezett a bírósági tárgyalás napja, a színésznő már nem emlékezett a vádra, Lendvay pedig azt mondta, hogy rosszul fejezte ki magát, színésztársa tudta a szerepét, csak véletlenül megakadt. A bíróság úgy döntött, hogy nem fizettet büntetést Udvarhelyivel.⁵⁷

A vezető színészek magánlevelezéséből olyan, nem közvetlenül a színházi üzemmenetet megzavaró kihágásokat is ismerünk, amelyeket a törvénykönyvek büntetés alá vontak, viszont nem kerültek az ítélszék elé. Amikor a prózai tagozat színészei vidéki vendégszereplésekre indultak, általában a Nemzeti Színház ruha- és kelléktárából vittek magukkal jelmezeket és játékeszközöket. Az intézmény egyik alapító tagja, Egressy Gábor színész 1855 októberében Bajáról írott levelében arra kérte feleségét, hogy menjen be a színházba, keresse fel Pap József főruhatárnokot

„és kérd el tőle ezen ruhadarabokat: 1.) Az ezüst zubbonyomat Vak Bélából 2.) a virágos ezüst keskeny sálat, a mit nekem legutóbb csinált Othellora turbánnak. 3.) egy vörös bársony sapkát. Ezeket édes pakold be rögtön, és tedd fel a gőzösre, hogy korán megkaphassam. Jutalomjátékomra kell, melly szerdán vagy csütörtökön lesz.”⁵⁸

Szentpétery Zsuzsanna október 28-án a következő válaszlevelet küldte:

„már délután fél négyre és az a semmi szabó a köntöst mit el kellene küldenem és mit tegnap azért nem adhatott ide mert jádczottak benne de ma már most harmadik szór küldöttem érte és még most sem hozza azért ha hólnap a gőzösön meg nem kapod akkor a Keddin vagy Szerdán menő gőzösön kerestess valakivel mert akkor

⁵⁶ OSZK SZT A Nemzeti Színház kötetes iratai 663: 71r.

⁵⁷ OSZK SZT A Nemzeti Színház kötetes iratai 667. Lásd az 1848. november 26-án tartott törvényszéki ülés ügyei között.

⁵⁸ Egressy Gábor Szentpétery Zsuzsannának, Baja, 1855. október 25. Egressy 2017: 298.

megy le ha még nem késő én nem értem azt a Szabót most hogy nem teszi szívesen mert láttam mikor beszéltem véle hogy oljan vonakodva akarta is nem is az adását a köntösöknek.”⁵⁹

A Nemzeti Színház 1848 óta érvényben lévő törvénykönyve szerint a ruhatári személyzetet a legkisebb vétség miatt is pénzbüntetéssel sújtották. Egyfelől „ha valamely ruhatári kellék, vagy paróka, szakál valaki által elrontatik, vagy elveszne, az illetők azonnal jelenteni fogják, különben a kárt ők térítik meg”, másfelől: „az igazgatóság engedelmével nélkül a szabók $\frac{1}{4}$ havi fizetés elvesztése alatt semmit sem fognak a ruhatárból valakinek hazulra kiadni”.⁶⁰ Pap József a ruhatári személyzet közvetlen felettese volt, neki kellett felelnie azért, hogy a szükséges öltözetek, parókák, szakállak már a főpróbára elkészüljenek. Ha a legkisebb mulasztás is történt, akkor háromtól huszonnégy krajcárig terjedő büntetést szabtak ki rá. A főruhatárnok a rendező vagy főfelügyelő által megírt ruhajegyzéket önkényesen nem módosíthatta. Ahhoz tehát, hogy Egressy Gábor kérésének Pap József eleget tegyen, azon túl, hogy a jelmezek kiadásához engedélyt kellett kérnie az igazgatóságtól, az egy hétre előre elkészített játékrendet és főpróbarendet is ismernie kellett. Szentpétery Zsuzsanna által észlelt vonakodása valószínűleg a szabálypontok esetleges megsértésével indokolható.

Az előadások zavartalan előkészítését és lebonyolítását megakasztó vétségek nagyon vegyesek voltak. Egyfelől megkülönböztethetők egymástól a szakmai mulasztások és a játék izgalmanak hevében egymás ellen irányuló gorombaságok, másfelől bővült a vádlottak köre, a színészeken túl a technikai személyzet tagjai is követtek el zavart okozó hibákat. A legtöbb esetben már olyan kihágásokról van szó, amelyeket a nézők is érzékelnek. A színi bíróságnak ezekben az esetekben már nemcsak azt kellett figyelembe vennie, hogy a vádlottak fennakadást okoztak, hanem azt is, hogy ezek a kihágások már a közönség ellen irányuló tiszteletlenségnek is minősültek, és erősen kihatottak a színház megítélésére is, felkészületlennek, nemtörődömnek mutatva a személyzetet. A büntetőkönyvek szerint az előadások alatt a színészek, különösen a vezető színészek, már ritkán követtek el önhibájukból fakadó vétségeket. A színpadi késések lehettek a háttér munkálatokért felelős alkalmazottak mulasztásának következményei is. Podráczy (Podhráczy, Podhoráczy) Ferencnek, a Nemzeti Színház főruhatárnokának, jelmezkészítőjének a gondatlansága miatt például többször is előfordult, hogy késve kellett kezdeni az előadást. 1843. július 22-én nem készítette elő azt a kendőt, ami Jean-François-Alfred Bayard és Philipp-François Dumanoir *Charlotte kapitány* című színművének előadásához kellett, ezért a játék negyedórával később kezdődött, a zenekar pedig kénytelen volt az előzenét háromszor eljátszani.⁶¹ A főruhatárnok hiába mentette magát azzal, hogy az adott héten sok dolga volt, a bíróság ezt nem tartotta elégséges indoknak, s úgy rendelkezett, hogy az

⁵⁹ Szentpétery Zsuzsanna Egressy Gábornak, Pest, 1855. október 28. Egressy 2017: 301.

⁶⁰ *A Nemzeti Színház törvénykönyve* 1847: 31. 201–206. pont.

⁶¹ OSZK SZT A Nemzeti Színház kötetes iratai 663: 169v.

1842-es törvénykönyv 109-es szabálypontjának értelmében havi fizetésének $\frac{1}{4}$ -ét büntetéspénz gyanánt elveszi.⁶² Más alkalommal az előadást két nappal megelőző ruhapróba után Szentpétery Zsigmond színész „öltözeteit, minden gond nélkül és olly szükre össze varva adta le, hogy rá nem vehette 's e' miatt a játék kezdete késett”. Igaz, ekkor a bíróság úgy vélte, hogy mivel a vád nem adta elő elég világosan a vétséget, a ruhatárnok felmentetik.⁶³ Nem tudtak igazságot tenni akkor sem, amikor Roger de Beauvoir és Honoré Marie Joseph Duveyrier-Mélesville *Saint Georges lovag* című drámájának előadása közben a pisztoly nem sült el. A hibáért a szertárnokot panaszolták be, ő viszont azt állította, hogy a töltéssel és a pisztollyal minden rendben volt, azután történhetett vele valami, hogy átadta.⁶⁴

Egyértelműen a mindennapi munka hozta felszínre az együttéléssel kapcsolatos szabálypontok bővítését. Noha már az 1837-es törvénykönyv is tartalmaz olyan szankciókat, amely a színházi alkalmazottak, különösen a színészek színházon belüli és kívüli erkölcsi viselkedését szabályozza, a két későbbi etikai kódex újabb megkötésekkel igyekezett a munkahelyi konfliktusoknak gátat szabni. Az igazgatóság már kezdetben is úgy gondolta, a színésztársnak az intézményben való megsértése nagy, a színház falain kívüli rágalalmazása nagy- vagy rendkívüli büntetést von maga után.⁶⁵ 1842-ben szintén úgy rendelkeztek, hogy a civakodók, pörlekedők, becsületsértők „garasos büntetéstől félhavi fizetésig marasztaltatnak el”.⁶⁶ Innentől kezdve büntetéspénz megfizetésére kötelezték azokat, akik lármás és heves ellentmondással megzavarták valamelyik munkafolyamatot, valamint külön kitértek a nőtagokkal szembeni tiszteletadásra, és a nőktől elvárt szemérmes viselkedésre is. Úgy tűnik, az első öt évben előfordult olyan vita is, amely testi sértéssé fajult, az 1842-ben megjelent törvénykönyv szerint azt ugyanis, aki valamelyik munkatársát megüti, rögtön elbocsátják. Az 1848. április 1-től hatályos törvénykönyv nem bővült újabb, a békés egymás mellett élést szabályozni igyekvő paragrafusokkal, egyedül a tettelegességre vonatkozó szabálypontra nyhítottak. A bántalmazás ugyan továbbra is az egyik legsúlyosabb kihágásnak számított, az igazgatóság még mindig határozhatott úgy, hogy megszünteti az illető munkaviszonyát, de arra hivatkozva, hogy e vétség esetében is lehetnek enyhébb esetek, fenntartották annak lehetőségét is, hogy a vétkes csak „egy negyedhavi díjtól egész havi díjig büntetettik”.⁶⁷

Azt, hogy az igazgatóság 1842-ben úgy érezte, szükség van a színészek viselkedésének szigorúbb megregulálására, az együttéléssel kapcsolatos szabálypontok bővítésére, már egy a Nemzeti Színház induló évéből, 1837-ből származó törté-

⁶² *A Nemzeti Színház törvénykönyve* [1842]: 17.

⁶³ OSZK SZT A Nemzeti Színház kötetes iratai 664. Lásd az 1844. január 30-án tartott törvényeségi ülés ügyei között.

⁶⁴ OSZK SZT A Nemzeti Színház kötetes iratai 664: 1v.

⁶⁵ Bajza 1899: 373. 56. pont.

⁶⁶ *A Nemzeti Színház törvénykönyve* [1842]: 6. 27. pont.

⁶⁷ *A Nemzeti Színház törvénykönyve* 1847: 8. 35. pont.

net is alátámasztja. Déry Istvánné Széppataki Róza visszaemlékezéséből idézek egy esetet:

„Egyszer történt, hogy a nők már mind fönt voltak a próbán. Egressyné ott ült egy díványon. Jön föl Schodelné, reánéz: »Hát maga szemtelen! hogy mer ülve maradni, ha én megjelenek?« – ilyesmit mondott. Zsuzsika megszegyenülve ment férjéhez sírva, ki ott volt a szobába, s mindjárt jött fel a színpadra, s megtámadta Schodelnét: hogy mi jognál fogva követeli, hogy az ő neje öelötte felálljon? Szóból szó kerekedett, s igen keményeket mondtak egymásnak. Másnap Schodelné azt kívánta, hogy Egressyt csapják el! [...] Más alkalommal ismét Megyerivel történt öszveütközése, (azt már nem tudom mi fölött), akkor is azt kívánta, hogy Megyerit csapják el! Természetes, hogy ezt nevetségesnek találták, és mondák neki: »Asszonyom! ha mindig elcsapnák a tagokat, akikre megbosszankodik, hát maholnap nem volna kívül játszani, s egyedül állana.«”⁶⁸

Noha a szakirodalom a szubjektív visszaemlékezések valóság tartalmát időnként megkérdőjelezi, a törvényszéki jegyzőkönyvek alapján nagyon is elképzelhető, hogy Déryné pontosan emlékezett, legalábbis arra, hogy milyen típusú veszekedések, konfliktusok fordultak elő. 1844. január 8-án Szigligeti Ede *Szökött katona* című népszínművének előadása alatt az öltözőben két kardalnoknő, Braun Erzsébet és Gobbiné Mária „botránkoztatólag sértegették egymást”, ráadásul Braun Erzsébet még a közönség előtt, a színpadon állva sem fejezte be a kiabálást. Őt félhavi fizetésének elvesztésére marasztalták el, Gobbinét pedig két garas megfizetésére kötelezték. Braun Erzsébet fellebbezett, és a hétszemélyes fellebviteli bíróság úgy határozott, hogy mivel a vita az előadás menetét nem zavarta meg, csökkenthető a büntetések mértéke: Braun Erzsébettől nem félhavi fizetését vonják meg, csak egynegyed havit, Gobbiné pedig csak három krajcárt köteles fizetni.⁶⁹

Az előadások felfokozott lelkiállapotában a férfi színészek sem mindig kímélték egymást, sőt legtöbbször ők voltak azok, akik a művészeti és a technikai személyzet tagjaival is vitába keveredtek. A prózai tagozat két vezető színésze például játék közben a színpad mögött szólalkozott össze: „Egresi Gábor, és Lendvay Február 13an Két anya gyermeke előadása alatt becsület sértő kifejezésekkel illették egymást.” A bíróság így határozott vétségükkel kapcsolatban:

„Egresi Gábornak írásban be adott nyilatkozata következtében, melyet a bíróság felolvastván. Lendvay szóru l szora igaznak elősmert, és az ügyelők, mint szinte a jelen volt kar személyzet tagjai is bizonyítottak. *Egresi Gábor a 27. törvény cik nyomán*

⁶⁸ Déryné 1955: 239–240.

⁶⁹ OSZK SZT A Nemzeti Színház kötetes iratai 664. Lásd az 1844. január 15-én és 16-án tartott törvényszéki ülések ügyei között.

mint felingerlett *három xros Lendvay* pedig mint ok ado *hat xros* büntetésben marasztaltattak.”⁷⁰

Egy másik alkalommal Egressy a színházi szabót durva kifejezésekkel illetve, legazemberezte. A vita abból fakadt, hogy szerinte a szabó az egyik ruhadarabot nem készítette elő megfelelően, s emiatt a színész nem öltözött fel az előadás kezdetéig, így hét óra helyett csak fél nyolckor tudták elkezdni az előadást. A színi törvényszék a szabót nem, a színészt viszont a késés és az illetlen viselkedés miatt is megbüntette.⁷¹ Lendvay Márton 1842 októberében Kisfaludy Károly *Stibor vajda* című darabjának előadása alatt az ügyelővel kapott hajba. Az ügyelő nem pontosan azt a kelléket készítette elő a színmesterekkel, amelyekre a próbán a választás esett, s amikor a színpalánk mögött a színész emiatt megintette, durván válaszolt. Lendvay Márton ezen annyira felbőszült, hogy az egész játék alatt hangosan sértegette az ügyelőt, hangját a színpad hátsó részéről a közönség is hallhatta.⁷² A bíróság mindkettőjüket megbüntette. A színházi hierarchiában ugyan a szabó és a technikai személyzet más tagjai alacsonyabban helyezkednek el, mint a vezető színészek, de ahogyan a példák mutatják, ez a helyzet nem adott a vezető színészeknek olyan előjogokat, amelyekkel fölmentették volna őket az alacsonyabb rangú munkatársakkal szembeni gorombáskodásuk következményei alól.

Az intézményen kívül elkövetett vétségek szankcionálása akkor válik igazán érdekessé, ha arra gondolunk, hogy a 19. század első évtizedeiben, a színművészet hazai meghonosítása körül folyó viták során, az egyik legfőbb színházellenes érv az erkölcstelenség, romlottság vádja volt.⁷³ Ettől a rosszemlékű bélyegtől való megszabadulást nyilván veszélyeztették az olyan esetek, mint a következő: „János Statista September 15. reggel részegen feküdvé találtatott a pocsojába.”⁷⁴ Fontos ugyanakkor, hogy az eset nem a közönség részéről névről és arcról egyaránt ismert előadóművésszel, hanem egy tömegjelenetekben játszó taggal történt meg.⁷⁵ A részegséghez mérten kevésbé volt megbotránkoztató a színház falain kívüli illetlen viselkedés, de elvileg súlyos büntetésre számíthatott, ha valaki a munkatársát a nyilvánosság előtt megsértette. Egy kardalnok azért panasolta be a prózai tagozat egyik színészét, Réthy Mihályt, mert az a színház előtt nem szakmabeli barátaival társalogva az előadásra érkező közönség füle hallatára

⁷⁰ OSZK SZT A Nemzeti Színház kötetes iratai 666. Lásd az 1848. február 26-án tartott törvényszéki ülés ügyei között.

⁷¹ OSZK SZT A Nemzeti Színház kötetes iratai 663: 29r.

⁷² OSZK SZT A Nemzeti Színház kötetes iratai 663: 101v–102r.

⁷³ Az egykorú értekezésekben és vitairatokban az erre az évrre való utalás újra és újra felbukkan. Kölcsey Ferenc például 1827-ben a következőket írja: „a játékszíntől erkölcsi romlásnál egyebet nem várhatunk? Tagadhatatlanul fontos ellenvetés! [...] Azonban vigyáznunk kell, nehogy hirtelen gondatlansággal vakmerő állításra vetemedjünk. [...] Jaj nekünk [...] ha az erkölcsiséget féltő principiumokat csak azért keressük elő, hogy általok a haza számára szükséges parányi segédet visszatartóztassuk!” Kölcsey 1960: 634–636.

⁷⁴ OSZK SZT A Nemzeti Színház kötetes iratai 663: 93r.

⁷⁵ A statiszták munkakörével és felelősségre vonásával kapcsolatban lásd Rajnai 2015: 21–22.

„Mamuth”-nak nevezte őt. A vádlottat felmentették, arra hivatkozva, hogy az „szüntelenül Mamuthtal vitzelt”.⁷⁶ A színi törvényszék elé kerülő kihágástípusok közül ezekből van a legkevesebb, valószínű, hogy a színház falain kívül történt, elvileg büntetendő esetek nem feltétlenül tudódtak ki.

Nagyon ritkán, de az is megesett, hogy valaki notórius szabályszegővé vált. Fügedi Katalin kardalnok például 1844 októberének első felében három komolyabb kihágást is elkövetett. 1844. október 4-én id. Alexandre Dumas *Kean* című színmű főpróbájáról késett egy felvonást, két alkalommal pedig színpadi viselkedése volt elfogadhatatlan. 1844. október 2-án „a színpadon ki állott a sorból, és botrányosan kaczagott, és ezért meg intette a néző hely felé fordult háttal”, október 7-én pedig Szigligeti Ede *Két pisztoly* című drámájának előadása során „fésületlen, festetlen, rondán öltözködve, ’s nagy kendőben ment ki Bál jelenetre”. A színi bíróság úgy vélte, „elméje hiányossága miatt vele rendes törvényes uton boldogulni nem lehet”, s miután a törvényszék hatalma csak a havi fizetés megvonásáig terjed, a döntést az igazgatóra bízta.⁷⁷ A *Színművészeti lexikon* szerint az 1822-ben született kardalnok az 1840-es években már valóban elmebeteg volt, de ennek ellenére egészen 1856-ig meghagyták a színház kötelékében.⁷⁸

* * *

A Nemzeti Színház működéséről, munkájáról többféle forrástípusból is nyerhetünk információkat. Az egykorú sajtóban és a korabeli színházjáró közönség önelbeszéléseiben megőrződött, színházzal kapcsolatos leírások (kritikák, beszámolók, naplók, levelek stb.) elsősorban az intézménynek a nyilvánosság felé forduló arcát, főként az előadásokat teszik láthatóvá. Ha viszont a Nemzeti Színház belső életének, „üzemi működésé”-nek rekonstruálására törekszünk, akkor a színház hagyatékában fennmaradt olyan dokumentumokra kell támaszkodnunk, amelyeket maguk a színház tagjai, dolgozói írtak, mint például a bemutatott és vizsgált színházi törvénykönyvek és jegyzőkönyvek. A szabályozás szükségességének felismerése és az alkalmazás gyakorlata a korszerű, professzionális színházzá válás folyamatának része. A színházi bíróság elé kerülő ügyek azonban nagyon sokat elárulnak a színészi életvitelről és a társulat munkastílusáról is.

A belső színházi törvénykönyvek rendelkezései, különösen a büntetési tételek, mai nézőpontból szemlélve sokszor ridegnek és túlszabályozottnak tűnnek. Ugyanakkor nem szabad elfelejtenünk, hogy ezek nem autokratikus, a színgazgató által egy személyben gyakorolt büntető ítélezések voltak. A rendszer a társulat aktív részvételével működött, a bírakat a színészek választották maguk közül, 1842-től magának a törvénykönyvnek az összeállításában is szerepük volt. Ez a helyzet arra enged következtetni, hogy a szabályozás valóban a mindennapi

⁷⁶ OSZK SZT A Nemzeti Színház kötetes iratai 666. Lásd az 1847. szeptember 15-én tartott törvényszéki ülés ügyei között.

⁷⁷ OSZK SZT A Nemzeti Színház kötetes iratai 664. Lásd az 1844. október 13-án tartott törvényszéki ülés ügyei között.

⁷⁸ Schöpflin (szerk.) 1929–1931: 74.

élet, a mindennapi munka által felvetett problémákat törekedett orvosolni, bizonyos mértékig önszabályozásnak, önkorlátozásnak is tekinthető. A fennmaradt jegyzőkönyvekből kiderül, hogy az alkalmazási gyakorlat inkább rugalmas, mint mechanikus volt, a döntéseket a személyekhez és a helyzetekhez is igazították. Az 1842-es törvénykönyvön látszik, hogy összeállítói a sűrűn ismétlődő egyszerűbb mulasztások (késés) esetében a korábbinál aprólékosabb szabályozással gyorsítani és egyszerűsíteni törekedtek a bírságkiszabást, de a bonyolultabb esetekre ez nem áll. A legtöbb vétség mérlegelést, külön elbírálást igényelt és kapott. Ha a vádlott úgy érezte, hogy alaptalan az ellene felhozott vád, vagy elismerte ugyan a vétséget, de enyhítő körülményekre hivatkozott, s esetleg még mentőtanúkat is tudott hívni, akkor a bíróság ezt figyelembe vehette, és nem mechanikusan alkalmazta a szabályokat, hanem enyhíthette vagy ritkán el is engedhette a protokollumban lefektetett büntetést.

A folyamatosan bővülő törvénykönyvek tanúsága szerint bő tíz évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy kiderüljön, mekkora és milyen összetételű művészi és technikai személyzet képes megbirkózni a mindennapos üzemmenet tennivalóival, miként lehet egyre pontosabban azonosítani a működést belülről nehezítő mulasztásokat és problémákat, s hogyan lehet megpróbálni kiküszöbölni őket. Az, hogy a harmadik, 1848-ban életbe lépett szabálygyűjtemény húsz éven át megfelelőnek bizonyult erre a feladatra, a korábbi törvénykönyvek összeállítóinak hozzáértését mutatja. A Nemzeti Színház előtt nem létezett hasonlóan nagy és jelentős kulturális intézmény, mégis, előzetes tapasztalatok híján is képesek voltak kialakítani működőképes munkarendet, és be is tartatni azt. A kezdő évtizedben megteremtett gyakorlat tanulmányom időhatárain túl is tovább élt, a törvénytudományi jegyzőkönyvek a 19. század későbbi évtizedeiben is vallanak a színház hétköznapijairól és magánéletéről.

FORRÁSOK

Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tár (OSZK SZT)

A Nemzeti Színház kötetes iratai.

A' játzó személyeknek kötelességei, Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tár Irattár, Analekta 563/a.

A Nemzeti Színház törvénykönyve [1842]: *A Nemzeti Színház bővített törvény-könyve 1842-től*. Beimel József Betűivel, Pesten.

A Nemzeti Színház törvénykönyve 1847: A Nemzeti Színház törvénykönyve 1848. április 1-től kezdve. Nyomatott Beimel Józsefnél, Pesten.

Bajza József 1899: *A pesti magyar színész-társaság törvényei: Bajza József igazgatása alatt: 1837–1838. évben*. In: Bajza József: *Dramaturgiai írások*. (Kiad. Badics Ferenc.) Franklin Társulat, Budapest.

- Déryné 1955: *Déryné emlékezései*. II. kötet. (Az előszót, jegyzeteket írta és sajtó alá rendezte Réz Pál.) Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Egressy Gábor 2017: „*Irjátok a mi tollotokra jön.*” *Egressy Gábor családi levelezése (1841–1865)*. I. kötet. (Kiad. Szalisznyó Lilla.) Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Játékszíni Törvények* [1833]. Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tár Irattár, várszínházi iratok.
- Jókai Mór 1971: *Összes művei. Levelezése I.* (Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Kulcsár Adorján.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kölcsey Ferenc 1960: *Összes művei I.* (Szerk. Szauder Józsefné – Szauder József.) Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Pukánszky Kádár Jolán 1938: *A Nemzeti Színház százéves története*. II. kötet. Magyar Történelmi Társulat, Budapest.
- Schöpflin Aladár (szerk.) 1929–1931: *Magyar színművészeti lexikon*. II. kötet. Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete, Budapest.
- Zsebkönyv* 1837: *Pesti nemzeti játékszíni zsebkönyv 1838-ra*. (Kiad. Gillyén Sándor.) Beimel József, Pest.
- Zsebkönyv* 1842: *Nemzeti Színházi zsebkönyv 1842-dik évre*. (Kiad. Keresztessy Ambrus – Gillyén Sándor.) Trattner-Károlyi, Pest.
- Zsebkönyv* 1848: *Nemzeti Színházi zsebkönyv 1848-ik évre*. (Kiad. Gilyén Sándor – Gönczy Soma.) Trattner-Károlyi, Pest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Belitska-Scholtz, Hedvig – Ulrich, Paul S. 2005: Theater-Gesetze, -Hausordnungen, -Regulative, und -Verordnungen im 18. und 19. Jahrhundert. Was verraten die Gesetze über den Theaterbetrieb im deutschsprachigen Theater? In: Fassel, Horst – Leyko, Małgorzata – Ulrich, Paul S. (Hgg.): *Polen und Europa: deutschsprachiges Theater in Polen und deutsches Minderheitentheater in Europa*. Wydawn. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź–Tübingen, 177–209.
- Kerényi Ferenc 1981: *A régi magyar színpadon 1790–1849*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Rajnai Edit 2015: „A napokban érkezett hozzánk egy pápai diák...”: Petőfi, a színész. In: Szilágyi Márton (szerk.): *Ki vagyok én? Nem mondom meg: Tanulmányok Petőfiről*. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 17–44.